

Paweł Karol Gąsiorczyk

Rola islamu w kształtowaniu się państw zachodniosudańskich w średniowieczu – zarys problematyki

*La ilaha ill' Allahu wa Muhammadunu rasulu Llahi,
La ilaha ill' Allahu wa Muhammadunu rasulu Llahi,
La ilaha il Allahu wa Muhammadunu rasulu Llahi¹.*

„Islam jest prosty” – to może zaskakujące dla niektórych osób stwierdzenie wielokrotnie padało i pada z ust muzułmanów, i choć nie-
sie ono z sobą niebezpieczeństwo generalizacji, jest również wytłuma-
czeniem, dlaczego ta jedna z największych obecnie monoteistycznych
religii świata odnosiła na przestrzeni wieków duże sukcesy misjonar-
skie i nadal cieszy się wciąż rosnącą popularnością.

W niniejszym artykule poświęconym roli islamu w kształtowaniu
się państw zachodniosudańskich w średniowieczu zamierzam nakre-
ślić główne aspekty obecności islamu w Sudanie Zachodnim w oma-
wianym okresie. Chciałbym przyjrzeć się kilku kwestiom: roli pań-
stwotwórczej islamu, wpływowi kupców na islamizację Sudanu
Zachodniego, stosunkowi władców zachodniosudańskich do islamu,

¹ *Shahada* – muzułmańskie wyznanie wiary jest jednym z tzw. filarów islamu.

wierzeniom afrykańskim w momencie przyjmowania islamu i zmianom, jakie przyniosło z sobą przyjęcie islamu. Na wstępie pragnę zauważyć, że celem artykułu nie jest wyjaśnienia złożonego zagadnienia islamu afrykańskiego w późnym średniowieczu, a jedynie zachęcenie do rozwijania dalszej dyskusji o historii państw afrykańskich, a także dziejów islamu.

Podjęty problem nie jest do końca tematem nowym. Został on przybliżony w jednej z najlepszych na ten temat w polskiej historiografii pracy B. Stępniewskiej o rozprzestrzenianiu się islamu w Sudanie Zachodnim². Jej książka wpisuje się w dorobek innych polskich uczonych, którzy zajmowali się tematyką sudańską, takich jak M. Małowist, M. Tymowski, S. Piłaszewicz, A. Dziubiński, J. Hauziński, A. Zajączkowski³. Należy tu oczywiście wspomnieć także o pracach T. Lewickiego poświęconych schizmatyckiemu odłamowi islamu w Afryce Północnej, to jest charadżytyzmowi⁴. Krótki wykaz wymie-

² B. Stępniewska, *Rozpowszechnianie się islamu w Sudanie Zachodnim od XII do XVI w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972.

³ M. Małowist, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964; M. Tymowski, *Państwa Afryki Czarnej*, [w:] *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, część 1. *Spółczesność, kultura, ekspansja*, red. A. Maczak, Warszawa 1991; M. Tymowski, *Sudan Zachodni do końca XVI w.*, [w:] *Historia Afryki do początku XIX w.*, red. M. Tymowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996; S. Piłaszewicz, *Religie Afryki*, Warszawa 2000; M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999; S. Piłaszewicz, *Potęga Księgi i Miecza Prawdy. Religia, cywilizacja i kultura islamu w Afryce Zachodniej*, Warszawa 1994; tenże, *Rodzime religie afrykańskie wobec procesu islamizacji*, [w:] *Historia Afryki do początku XIX wieku*; A. Dziubiński, *Ekspansja islamu w Afryce*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata. Afryka*, red. M. Chrośnicki, Kraków 2002.; J. Hauziński, *Afryka od XIII w. do połowy XV w.*, [w:] *Wielka historia świata: Późne średniowiecze*, red. K. Baczkowski, Kraków-Warszawa 2005; A. Zajączkowski, *Lokalne wierzenia Afryki Czarnej*, [w:] *Historia Afryki do początku XIX wieku*.

⁴ T. Lewicki, *Les Ibadites en Tunisie au Moyen Age*, Roma 1959; tenże, *Études maghrebines et soudanaises*, t. 1-2, Varsovie 1976-1983. Więcej o charadżytyzmie w: J. Daneczek, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 1, Warszawa 1997.

nionych powyżej nazwisk nie zamyka oczywiście listy polskich historyków piszących o sprawach afrykańskich, ale celem niniejszego artykułu nie jest tworzenie bibliografii polskich prac dotyczących Afryki, bo ta jest w trakcie opracowywania, niedawno wydano właśnie bibliografię za lata 1960-1974⁵.

Z prac autorów obcojęzycznych szczególnie pomocne jest niedawno przetłumaczone na język polski dzieło wydane pod redakcją P. Curtina, *Historia Afryki*⁶. W celu lepszego spojrzenia na islam afrykański możemy sięgnąć po książki J. Trimingham⁷. Autor ten, będąc doskonałym znawcą islamu, postawił sobie za cel opisanie jego sytuacji w Afryce i poświęcił temu tematowi kilka swoich prac.

Podstawa źródłowa, do historii państw zachodniosudańskich w średniowieczu, jest dość uboga, ponieważ nie dysponujemy źródłami afrykańskimi z tego okresu. Posiadamy jedynie dwie kroniki sudańskie pochodzące już z czasów nowożytnych: *Tarich as-Sudan* (XVI w.) i *Tarich al-Fettach* (XVII w.)⁸. Mamy za to wcześniejsze źródła arabskie takich autorów, jak al-Bakri (XI w.), al-Idrisi (XII w.), Jakut (XII-XIII w.), Ibn Said (XIII w.), al-Omari (XIV w.), Ibn Battuta (XIV w.), Ibn Chaldun (XIV w.)⁹. Nie do końca są także przydatne źródła europejskie, z powodu skupienia się ich autorów głównie na opisach wybrzeży afrykańskich, a nie państwach znajdujących się wewnątrz Czarnej Łądy, są to dzieła G. Zurary, E. De La Fosse'a,

⁵ *Bibliografia polskich prac dotyczących Afryki: 1960-1974*, oprac. A. Sau-
lewicz-Goć, Warszawa 2000.

⁶ P. C u r t i n [i in.], *Historia Afryki*, tłum. [z ang.] M. A n n a s z, wstęp
W. J a g i e l s k i, konsultacja nauk. B. N o w a k, Gdańsk 2003.

⁷ J. S. T r i m i n g h a m, *The Influence of Islam upon Africa*, Beirut 1968;
tenże, *The Islam in West Africa*, Oxford 1959.

⁸ B. D a v i d s o n, *Stara Afryka na nowo odkryta*, Warszawa 1961, s. 68.

⁹ B. S t ę p n i e w s k a, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 15; T. L e w i c k i,
Arabic External Sources for the History of Africa to the South of Sahara, Wro-
cław-Warszawa-Kraków 1969; I b n B a t t u t a, *Osobliwości miast i dziwy po-
dróży*, wybór z jęz. arabskiego przetłumaczyli T. M a j d a i H. N a t o r f, War-
szawa 1962.

A. Cà' da Mosto, A. Velho czy V. F. de Moravia¹⁰. W pewien sposób pomocne jest dzieło Leona Afrykańczyka, ale odnosi się ono do czasów późniejszych, więc ma charakter głównie porównawczy¹¹.

Podjmując dyskurs o roli islamu w kształtowaniu się państw zachodniosudańskich, należy dokładnie określić geograficzny zakres naszych zainteresowań badawczych.

Czym jest Sudan Zachodni? Dla przypomnienia dodam tylko, że Sudanem nazywa się obszar kontynentu afrykańskiego leżący na południe od Sahary, ciągnący się od Oceanu Atlantyckiego do Oceanu Indyjskiego. Natomiast mianem Sudanu Zachodniego określa się obszar pomiędzy 17. stopniem długości geograficznej zachodniej a 10. stopniem długości geograficznej wschodniej, ograniczony na północy południową Saharą, a na południu wchodzący częściowo w obszar lasów tropikalnych¹².

Na interesującym nas obszarze istnieją i istniały różne strefy klimatyczne, od sawann po lasy tropikalne, o wystarczającej liczbie opadów, aby stworzyć dobre warunki do rozwoju rolnictwa. Na terenie Sudanu Zachodniego przeważało rolnictwo ekstensywne. Stosowano metodę wypaleniskową, a ziemię spulchniano, używając motyki¹³. Uprawiano proso, sorgo, ryż, bawełnę, rośliny strączkowe¹⁴. Oprócz tego w celu uzupełnienia diety praktykowano zbieractwo, myślistwo

¹⁰ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 15; G. E. de Zurara, *The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea*, trans. by C. R. Beazley, E. Prestage, New York 1963; A. Cà' da Mosto, *Podróż do Afryki*, Gdańsk 1994; A. Velho, *Relacja z wyprawy Vasco da Gamy do Indii*, Gdańsk 1996.

¹¹ P. K. Gąsiorczyk, *Leon Afrykańczyk – zapomniany podróżnik*, [w:] *Portolana: studia mediterranea. Vol. 1*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2004, s. 155.

¹² D. Rauchenberger, *Johannes Leo der Afrikaner: Seine Beschreibung des Raumes zwischen Nil und Niger nach dem Urtext*, Wiesbaden 1999, s. 52-53; B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 3.

¹³ M. Tymowski, *Historia Mali*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 41.

¹⁴ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 65.

i rybołówstwo¹⁵. Na terenie sawann i płaskowyżów dużą rolę odgrywały także pasterstwo i hodowla. W lasach tropikalnych nie hodowano bydła ze względu na występowanie muchy tse-tse, a co za tym idzie, tryponosomii¹⁶. Należy także zauważyć, że pasterstwem i hodowlą zajmowały się inne grupy etniczne niż te parające się rolnictwem. Podstawę gospodarki uzupełniało prócz rolnictwa i hodowli rzemiosło: metalurgia, wytop żelaza, produkcja broni i narzędzi, tkactwo bawełny, garncarstwo oraz obróbka skóry¹⁷.

Jak już wspominałem, na terenie Sudanu Zachodniego istniały dogodne warunki do rozwoju rolnictwa. Łatwość, z jaką można było na terenach lasów tropikalnych zdobyć żywność, skutkowała brakiem potrzeby kształtowania się organizmów państwowych, za to na obszarze sawann, gdzie należało włożyć więcej sił w produkcję żywności, rozwinęły się podstawy do tworzenia pierwszych państw regionu. W wyniku zorganizowania produkcji rolnej zaczęły pojawiać się nadwyżki żywności. Spowodowało to stworzenie podstaw do prowadzenia wymiany handlowej oraz powstania więzów handlowych, a w konsekwencji organizmów chcących kontrolować ową wymianę i zabezpieczać ją¹⁸. Głównymi partnerami handlowymi państw subsaharyjskich w średniowieczu były państwa muzułmańskie; handel z Afryką Północną stymulował zresztą cały rozwój gospodarczy regionu¹⁹. Jednak należy także zaznaczyć, że handel dalekosiężny prowadzony właśnie głównie z państwami muzułmańskimi powodował również utrwalenie systemu gospodarki opartej na wymianie barterowej, a nie pieniężnej²⁰.

¹⁵ P. Curtin, *Afryka na północ od strefy leśnej w początkach ekspansji islamu*, [w:] *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, Gdańsk 2003, s. 105.

¹⁶ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 5; B. Nowak, *Afryka Czarna – specyfika rozwoju historycznego*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata. Afryka*, s. 23.

¹⁷ M. Tymowski, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 276.

¹⁸ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 4; M. Tymowski, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 277, 279; P. Curtin, *Afryka*, s. 105.

¹⁹ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 3.

²⁰ M. Tymowski, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 278.

Przyglądając się ludności Sudanu Zachodniego, możemy ulec złudzeniu, iż tereny te zamieszkują przedstawiciele rasy białej i czarnej. Ze względu na zmieszanie się ras nie ma jednak do końca jasnych kryteriów ich podziału. Kryterium językowe nie jest pomocne, gdyż również języki uległy przemieszaniu²¹. Wśród najważniejszych grup etnicznych ze względu na odgrywaną rolę w procesie dziejowym można wymienić Berberów czy też Tuaregów, posługujących się językami z rodziny afroazjatyckiej (tej samej, co język arabski), Wolofów, Tukulerów i Fulan (Fulbe), używających języków z rodziny kongo-kordofańskiej, a dokładniej z grupy zachodnioatlantyckiej. Ważną rolę odegrały też ludy Soninke, Malinke i Bambarów z odgałęzienia ludu Mandingo, także posługującego się językiem z rodziny kongo-kordofańskiej – grupa mande. Istotne były również ludy Songhajów i Kanuri reprezentujące pod względem językowym rodzinę nilosaharyjską oraz ludy Hausa będące także przedstawicielami rodziny afroazjatyckiej²². W wyniku przemieszczania się ludności Fulbe w okresie od XIV do XVII w., jak i handlowej działalności kupców wywodzących się z ludów Hausa czy Diule (Mande) języki hausa, mande i fulbe są obecnie bardzo popularne nie tylko na terenie Sudanu Zachodniego, ale także Afryki Zachodniej i odgrywają znaczną rolę jako języki kontaktowe²³.

Pierwszymi średniowiecznymi państwami powstałymi na interesującym nas obszarze były Tekrur i Ghana. Zostały one założone prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy Prorok Muhammad rozpoczął swoją misję wśród ludów Arabii. Ghana upadła cztery wieki później, właśnie podczas walk z wyznawcami Allaha. W 1076 r. wojska hereetyckiej i fanatycznej sekty Almorawidów po długich, trwających 22 lata walkach zdobyły stolicę Ghany i islam został tam proklamowany

²¹ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 6; P. Curtin, *Afryka*, s. 106; J. Vansina, *Korzenie afrykańskich kultur*, [w:] *Historia Afryki. Narody*, s. 30.

²² S. Piłaszewicz, *Potęga*, s. 9; J. Vansina, *Korzenie*, s. 27; L. Ratajski, *Afryka*, Warszawa 1966, s. 33.

²³ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 6; S. Piłaszewicz, *Rodzime religie*, s. 1244; tenże, *Potęga*, s. 10; P. Curtin, *Afryka*, s. 106.

jako religia oficjalna²⁴. Ten najazd z północy zapoczątkował znaczne zmiany w strukturze religijnej regionu, mianowicie spowodował przyjęcie islamu przez innych pomniejszych władców Sudanu Zachodniego²⁵.

Po upadku Ghany najważniejszym państwem regionu stało się Mali, którego rozkwit przypada na XIII i XIV w. Władcy tego państwa szybko przyjęli islam, czemu prawdopodobnie zawdzięczali po części swoją potęgę, ale najważniejsze było złoto, którego handel kontrolowali. Mali jednak w XV w. podupadło, a rolę lidera w regionie przejęło państwo Songhaj, znajdujące się wówczas pod rządami dynastii Sonni (Szi), a od roku 1493 dynastii Askiów²⁶.

Państwo Songhaj kontrolowało obszar dużo większy, niż wcześniej posiadała Ghana czy Mali, mianowicie opanowało dużą część Sahary i środkowy bieg Nigru, jednak pod bezpośrednim zarządem władców pozostawała tylko najlepiej rozwinięta, zaludniona i zurbanizowana część państwa ze stolicą w Gao²⁷.

Na obszarze Sudanu Centralnego, w okolicach Jeziora Czad znajdującego się już poza granicami naszych zainteresowań, ale mającego znaczący wpływ także na państwa Sudanu Zachodniego, już w XI w. istniało państwo Kanem. Zostało ono utworzone przez lud Kanuri²⁸. Władcy tego państwa z rodu Sefawa przyjęli islam w XI w. i stali się jego zagorzałymi krzewicielami, co wpłynęło korzystnie na nawiązanie poprawnych kontaktów z władcami Tunezji czy Egiptu²⁹. Państwo

²⁴ D. L. W i e d n e r, *A History of Africa South of the Sahara*, New York 1962, s. 33; J. S. T r i m i n g h a m, *The Influence*, s. 1; R. O l i v e r, J. D. F a g e, *A Short History of Africa*, London 1963, s. 85.

²⁵ P. C u r t i n, *Afryka*, s. 140; S. P i ł a s z e w i c z, *Rodzime religie*, s. 1242; M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 265; B. D a v i d s o n, *The Search for Africa. A History in the Making*, London 1993, s. 47.

²⁶ P. C u r t i n, *Afryka*, s. 141; M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 265; J. S. T r i m i n g h a m, *The Influence*, s. 14; R. O l i v e r, J. D. F a g e, *A Short History*, s. 85.

²⁷ P. C u r t i n, *Afryka*, s. 141; M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 265.

²⁸ M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, s. 18.

²⁹ P. C u r t i n, *Afryka*, s. 119.

to odgrywało ważną rolę, gdyż leżało w okolicach skrzyżowania dróg handlowych północ-południe, wschód-zachód. Od wieku XIV, po przeniesieniu się państwa na zachód od Jeziora Czad rozwijało się ono pod nazwą Kanem-Bornu.

Między Songhajem a Kanem-Bornu leżały obszary zasiedlone przez ludy Hausa. Liczne, choć niewielkie obszarowo państewka tego ludu tworzyły zręby swej państwowości już od XI w., aby osiągnąć rozkwit gospodarczy, polityczny, a także kulturalny około XIV i XV stulecia³⁰. Najstarsze z nich to Kano, Zaria, Katsina, Daura, Rano, Gobi i Biram, później powstały Kebbi, Gwari, Džukun. Legenda mówi, że stary ojciec Hausa miał siedmiu synów, z których każdy założył swoje miasto; tak miało powstać pierwszych siedem z nich. Każde miasto stanowiło centrum niewielkiego państewka. Odgrywały one rolę stolic, siedzib władcy i urzędów, a zarazem miejsc, gdzie handlowano towarami lokalnymi, ale także kontrolowano handel międzynarodowy. Dużą rolę odgrywali kupcy, którzy częściowo składali się z przybyszów z północy, a co za tym idzie, byli muzułmanami³¹.

Miasta ludu Hausa różniły się od Songhaju czy Kanem-Bornu, ponieważ ich władcy nie rościli sobie praw do kontrolowania szlaków handlowych, choć handel odgrywał ważną rolę w gospodarce ich państw. Charakteryzowało je duże zaludnienie, wydajne rolnictwo i rozwinięte rzemiosło. Nie przejawiały one tendencji ekspansjonistycznych, lecz kładły nacisk na obronę, o czym mogą świadczyć choćby zachowane do dzisiaj ślady potężnych murów obronnych³².

Początki islamu w Afryce na południe od Sahary sięgają już VIII w., ale były to jeszcze odosobnione przypadki. Pierwsze potwierdzone przejście na islam władcy sudańskiego pochodzi z 985 r., wówczas islam przyjął władca Gao i jego dwór. Początkowo nie zabiegano jednak o islamizację poddanych³³. Jedną z pierwszych konwersji było

³⁰ M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 266.

³¹ *Tamże*.

³² P. C u r t i n, *Afryka*, s. 118; M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 267.

³³ P. C u r t i n, *Afryka*, s. 119.

również przyjęcie islamu przez władców Tekruru, którzy wkrótce stali się jego zagorzałymi propagatorami, co miało miejsce w trzecim dziesięcioleciu XI w.³⁴ Jak już wspomniałem, w Ghanie nie przyjęto islamu, wprowadzono go tam siłą, ale za to z chęcią przyjmowano mużulańskich kupców i zapraszano ich do osiedlania się.

Przyjęcie islamu było szczególnie korzystne dla kupców ze względu na stworzenie wspólnej płaszczyzny porozumienia z partnerami handlowymi z północy, a także niosło z sobą umiejętność posługiwania się pismem, którego znajomość była znaczącym atutem w handlu. To właśnie kupcy Soninke z Ghany zostali jednymi z pierwszych wyznawców islamu w Afryce Zachodniej. Następnie dzięki swym kontaktom w znaczny sposób przyczynili się do dalszego szerzenia tej wiary w obszarach położonych dalej na południe³⁵. Islam zresztą pozostawał przez długi czas religią obcą, religią kupców, którzy w największym stopniu przyczynili się do rozprzestrzenienia idei mużulańskich, spełniając znaczącą rolę pośredników w wymianie kulturalnej³⁶.

Od początku XI w. wraz z nasileniem się wymiany handlowej nastąpiło dalsze przenoszenie się islamu, już z państw subsaharyjskich dalej na południe. Stworzono mużulańską diasporę, której przedstawicieli wysyłano w różnych kierunkach, aby nawiązywali wiarygodne kontakty handlowe. Wszyscy ci czarnoskórzy kupcy nosili wspólne miano Wangara. Jak już wspomniałem, szerzenie islamu rozpoczęli pierwsi kupcy z Soninke z Ghany, islamizację następnie kontynuowali kupcy songhajscy, trudniący się przewozem ludzi i towarów na Nigrze. Dalej islam przekazywali kupcy ludu Hausa oraz kupcy Mande³⁷.

Ważną rolę w propagowaniu islamu odgrywali także rzemieślnicy, pochodzący początkowo z Afryki Północnej, a następnie z sudańskiej diaspory mużulańskiej. Wśród nich znajdowali się kowale, garbarze, farbiarze, jubilerzy. Często pełnili oni funkcje agentów handlowych.

³⁴ J. S. Trimingham, *The Influence*, s. 11.

³⁵ P. Curtin, *Afryka*, s. 121; J. S. Trimingham, *The Influence*, s. 39.

³⁶ P. Curtin, *Afryka*, s. 122.

³⁷ S. Piłaszewicz, *Rodzime religie*, s. 1243-1244; P. Curtin, *Afryka*, s. 119; J. S. Trimingham, *The Influence*, s. 50.

Z naszego punktu widzenia istotne jest, że osiedlając się na nowych terenach, szerzyli islam w krajach Sudanu, a nawet na obszarach leżących dalej na południe³⁸.

W ślad za kupcami podążali także nauczyciele i święci mężowie, przynosząc gruntowną wiedzę o islamie. Dzięki swojemu wykształceniu często zjednywali sobie przychylność władców i osiągalni wysoki status społeczny. Propagując wiarę w Boga Jedyneho i znajomość języka arabskiego, tworzyli tym samym podwaliny pod kulturę muzułmańską Sudanu Zachodniego.

Gdy islam dotarł do Afryki subsaharyjskiej, podlegał w głównej mierze wpływowi nieortodoksyjnego charadżytyzmu, później szyizmu, a następnie wpływowi wierzeń lokalnych. Ze względu na podobieństwa kulturowe do ludów zamieszkujących Afrykę Północną trafił tam na podatny grunt, tworząc tzw. czarny islam przesiąknięty lokalnymi poglądami i wzbogacany religijnymi wyobrażeniami czarnych Afrykanów³⁹. Przyjrzyjmy się zatem bliżej wierzeniom afrykańskim.

Religie afrykańskie określano w nauce XIX- i XX-wiecznej mianem religii fetyszystycznych czy też naturalistycznych, obecnie stosuje się wobec nich definicje lepiej opisujące ich naturę, takie jak animizm, dynamizm czy witalizm. Wierzenia sudańskie, tak jak inne religie pogańskie, nie mając charakteru ekumenicznego, pozbawione były tendencji do szerzenia i nawiązywania kontaktu z innymi religiami. Były one nie tylko systemem religijnym, ale również systemem poglądów na świat porządkującym otaczającą człowieka rzeczywistość, co pozostaje zapewne w związku z cechującym je etnocentryzmem⁴⁰. Wierzenia ludów sudańskich w średniowieczu charakteryzował *sui generis* deizm. Bóg stworzył świat, ale w niego nie ingerował, można zauważyć brak moralnego zaangażowania się Boga w to, co się dalej działo. Istniały nadprzyrodzone siły, w które wierzono, ale uważano, że zostały one stworzone przez Boga. Mogły być dobre bądź złe, miały

³⁸ S. Piłaszewicz, *Rodzime religie*, s. 1244.

³⁹ J. S. Trimmingham, *The Influence*, s. 50; S. Piłaszewicz, *Rodzime religie*, s. 1244.

⁴⁰ A. Zajączkowski, *Lokalne wierzenia*, s. 1234, 1236.

własne sprawy, osobowości. Ich zachowanie i działalność były regulowane czy nawet ograniczane przez wieczne boskie prawa. Wśród sił nadprzyrodzonych wymienić należy:

- duchy przodków, które były strażnikami poszczególnych rodów czy też grup etnicznych. Znamienne, że nie zawsze działały one na korzyść swoich podopiecznych. Trzeba się było do nich modlić, składać dary, wykonywać specjalne zrytualizowane obrzędy, aby zaskarbić sobie ich łaski i zapewnić opiekę;
- duchy wspólne, istniejące niezależne od rodu, tworzące *sui generis* znany nam panteon bogów rzymskich czy greckich. Ich liczba wynosiła od piętnastu wzwyż. Nie było potrzeby czcić ich wszystkich. Wystarczyło wznosić modły do jednego bądź dwóch bogów. Jednak wszelkie czynności rytualne należało czynić pod okiem wyspecjalizowanego mistrza ceremonii⁴¹. Jego rolą były rytualne czynności, takie jak składanie ofiary, czuwanie nad wykonywanym tańcem czy śpiewem, dzięki któremu starano się nawiązać kontakt z bóstwem. W transie wywołanym tańcem można było bowiem przekazywać wiadomości od bóstwa. Podstawowym elementem kultu była jednak przede wszystkim modlitwa i indywidualna pobożność, zresztą identycznie jak w islamie czy chrześcijaństwie⁴².

Prócz odprawianych rytualnych czynności religijnych praktykowano także swoistą formę wróżbiarstwa. Półprofesjonalni wróżbiarze radzili, do jakich bogów się modlić w zależności od zaistniałych okoliczności. Doradzali przy kontaktach ze światem duchów, rzucaли również zaklęcia i odczyniali uroki⁴³. Afrykanie wierzyli także, że konkretne gatunki drzew są zamieszkane przez duchy, dlatego też drewniane przedmioty i żywe drzewa otaczano kultem⁴⁴. Wierzyli ponadto w swojego rodzaju reinkarnację⁴⁵.

⁴¹ P. Curtin, *Afryka*, s. 120; A. Zajączkowski, *Lokalne wierzenia*, s. 1235.

⁴² S. Piłaszewicz, *Religie*, s. 17-25; P. Curtin, *Afryka*, s. 120.

⁴³ P. Curtin, *Afryka*, s. 124.

⁴⁴ *Tamże*.

⁴⁵ A. Zajączkowski, *Lokalne wierzenia*, s. 1236.

Wracając do roli islamu w historii państw sudańskich, można wyróżnić dwa okresy rozprzestrzeniania się tej religii: pokojowej infiltracji islamu w czasie od XI do XVII w., a następnie od XVIII do XIX w., kiedy tworzyły się muzułmańskie państwa teokratyczne⁴⁶.

Jak już wspominałem, islam był początkowo religią obcą, w tym okresie miał on charakter klasowy. Wyznawali go głównie władcy, kupcy i uczeni muzułmańscy⁴⁷. Mimo początkowych wpływów schizmatycznych większość mieszkających w Sudanie Zachodnim muzułmanów była i jest sunnitami, stosującymi się do wykładni prawnej szkoły malikickiej obowiązującej również na terenie Afryki Północnej. Szkołę malikicką charakteryzuje pewna swoboda w interpretacji Koranu, wyrażająca się w dużej roli zwyczajowego prawa miejscowego⁴⁸.

W interesującym nas okresie islam sudański podlegał prądom reformatorskim czy też heretyckim występującym w ówczesnym islamie ogólnoswiatowym. Ich wpływ był bardzo nikły, ale świadczy on jednak o kontaktach strefy sudańskiej z resztą wyznawców Allaha. Powyżej wspominałem o schizmatycznym charadżytyzmie i szyizmie⁴⁹. Następnie wraz z rozwojem sufizmu jego zwolennicy zaczęli docierać także do Sudanu⁵⁰. Nie znaleźli oni tam początkowo wielu sympatyków. Było to spowodowane faktem, że w innych państwach muzułmańskich ruchy separatystyczne właśnie w sufizmie znajdowały oparcie. Nie mogło mieć to miejsca w Afryce Zachodniej, gdyż władza włodarzy sudańskich była silniejsza i bardziej scentralizowana niż na północy kontynentu. Mimo to bractwa sufickie działały i odgrywały ważną rolę kulturotwórczą, gdyż ich członkowie, prawnicy i uczeni

⁴⁶ S. Piłaszewicz, *Rodzime religie*, s. 1242.

⁴⁷ R. Oliver, J. D. Fage, *A Short History*, s. 86.

⁴⁸ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 99. Więcej o szkole malikickiej zob. J. Daneccki, *Podstawowe wiadomości*, s. 223-224.

⁴⁹ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 100.

⁵⁰ Więcej o sufizmie zob. J. Daneccki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 2, Warszawa 1998, s. 9-51.

tworzyli w głównych miastach ośrodki upowszechniania wiary muzułmańskiej i kultury islamu⁵¹.

Gdy islam dotarł do państw Afryki Zachodniej, zastał tam albo już ukształtowane organizmy państwowe, albo tworzące się właśnie państwa. Nie można potwierdzić, że odegrał on główną rolę jako czynnik państwowotwórczy, niewątpliwie jednak ułatwił i przyspieszył konsolidację struktur państwowych⁵². Można zauważyć, że jego recepcja lepiej następowała w zorganizowanych państwach. Jednak aż do XIII w. społeczeństwo było słabo zislamizowane, muzułmańskie były głównie miasta, a obszary wiejskie nadal pozostawały pogańskie.

Cechą charakterystyczną islamu sudańskiego w owym czasie był dualizm sudańskich władców muzułmańskich. Dla swych poddanych muzułmanów pełnili oni rolę przywódców religijnych, obrońców wiernych, krzewicieli wiary – imamów, a wobec swych poddanych niemuzułmanów stosowali język symboli i gestów wywodzący się z religii animistycznej, mający uprawomocnić ich władzę w oparciu o historię rodu i symbole magiczne. Używali metod charakterystycznych dla dawnej kultury afrykańskiej. Ważną rolę odgrywali m.in. grioci, opowiadacze historii, którzy przez długi czas pełnili różne funkcje na dworach sudańskich⁵³.

Powoływanie się na islam przez tych władców miało głównie na celu dalszą konsolidację państwa i umocnienie jego struktur. Ułatwiała także korzystanie z gotowych muzułmańskich wzorców administracyjnych. Nie odbywało się to jednak całkowicie bezkrytycznie. Na przykład system zarządzania prowincjami był wynikiem korzystania przez państwa sudańskie z doświadczeń państwowości malijskiej, o czym świadczą m.in. stosowane tam nazewnictwo urzędów. Za to system gospodarowania miastami został zaczerpnięty ze wzorców muzułmań-

⁵¹ A. D z i u b i ń s k i, *Ekspansja islamu w Afryce*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata. Afryka*, s. 97.

⁵² M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 279-282.

⁵³ J. S. T r i m i n g h a m, *The Influence*, s. 8; M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 283.

skich. Charakteryzował się on podziałem na dzielnice w zależności od liczby meczetów czy obecnością kadich, to jest sędziów muzułmańskich, którzy czuwali w miastach nad zachowaniem porządku⁵⁴.

Przyjęcie islamu przez władców było wygodne również ze względu na fakt, że islam jako religia silnie związana z państwem daje podstawy ideologiczne do jego istnienia. Ze względu na to, że zislamizowani pozostali władcy, grupa rządząca oraz wyższe warstwy społeczeństwa sudańskiego, wytworzyła się między nimi wspólna płaszczyzna ułatwiająca porozumienie w polityce wewnętrznej, dalece wykraczająca poza więzi plemienne. Starając się wesprzeć podstawy ideologiczne swego państwa, władcy usilnie szukali oparcia u prawników muzułmańskich, gdyż to przecież właśnie z prawa koranicznego jasno można wysnuć m.in. podstawy prawne do obciążenia podatkiem niewiernych. Stosowana również w Sudanie Zachodnim malikicka szkoła prawa prezentowała także, jakże wygodny dla władców, pogląd o konieczności permanentnej wojny z niewiernymi czy też poganami, dając asumpt do prowadzenia polityki ekspansjonistycznej. W końcu w Koranie można znaleźć także przepisy, jak dzielić łupy zdobyte w walce z niewiernymi⁵⁵.

Nie można się więc dziwić, że islamizacja potraktowana w tak całkowicie przedmiotowy sposób była słabo zakorzeniona wśród ludności. Poza tym władcy także nie czuli się szczególnie zobowiązani do oświecenia ludności w kwestii religii, poza kilkoma drobnymi wyjątkami nie miało też miejsca nawracanie na siłę. W ciągu jednak całego średniowiecza przechodzenie na islam w państwach sudańskich trwało. Odbывała się również islamizacja pośrednia, gdyż islam jako religia egalitarna dawał możliwość awansu społecznego swoim wyznawcom w oparciu, tylko i wyłącznie, o ich kwalifikacje, tj. znajomość prawa koranicznego i ogólne wykształcenie⁵⁶.

⁵⁴ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 101-102; J. S. Trimingham, *The Influence*, s. 51.

⁵⁵ *Koran*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986, s. 210-221.

⁵⁶ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 102.

Uprzywilejowanie ludności muzułmańskiej również wpłynęło pośrednio na islamizację ludności Sudanu Zachodniego. Zaowocowało to także rozkwitem kultury sudańskiej w XV w. Kształcono wielu uczonych, teologów i prawników, co w sposób praktyczny rozszerzyło bazę propagatorów islamu. Timbuktu i Dżenne odgrywały zaś rolę głównych muzułmańskich ośrodków kulturalnych rozwijających szkolnictwo i piśmiennictwo historyczne w tej części Afryki⁵⁷. To właśnie w XV w. panował jeden z najświetniejszych władców sudańskich, Askia Mohammed Ture, budowniczy meczetów, mecenas uczonych, twórca ośrodków nauki i kultury muzułmańskiej. W jego czasach islam rozprzestrzenił się wzdłuż Nigru i zaczął przenikać do społeczności wiejskich⁵⁸.

Nowa religia miała także wpływ na gospodarcze oblicze regionu. Ewolucji uległy m.in. formy wymiany handlowej, która pozostając pod wpływem kultury muzułmańskiej, przejęła miary i wagi arabskie. Odnosi się to co prawda głównie do handlu dalekosiężnego, ale zapewne mogło mieć wpływ również na wymianę lokalną. Islam odcisnął się także na stosunkach społeczno-gospodarczych. Według wierzeń afrykańskich (regulujących cały zespół poglądów na świat) ziemia była wspólną własnością zamieszkującej ją społeczności. Zarządzały nią władze wioski, przyznając prawo użytkowania tylko na krótki czas pewnym osobom. To także starszyzna wioskowa zbierała daniny dla władcy. Gospodarka państw zachodniosudańskich opierała się właśnie na tak zorganizowanych wspólnotach wielkorodzinnych i wioskowych. Hamowało to tworzenie systemu feudalnego. Natomiast według wykładni szkoły malickiej ziemia mogła być prywatną własnością, którą bez ograniczeń mógł rozporządzać władca, dzięki czemu istniały warunki do wytworzenia się feudalnych form własności⁵⁹.

⁵⁷ B. Davidson, *Stara Afryka*, s. 70; B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 105; L. Ratajski, *Afryka*, s. 15.

⁵⁸ S. Piłaszewicz, *Rodzime religie*, s. 1243.

⁵⁹ B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się islamu*, s. 103.

Reasumując, w późnym średniowieczu na obszarze Sudanu Zachodniego pojawiło się wśród władców Afryki zainteresowanie islamem. Jednak ze względu na gospodarcze i polityczne podstawy istnienia państw regionu opierających się głównie na wspólnotach wielkorodzinnych i wioskowych, których najsilniejszym fundamentem były właśnie wierzenia lokalne, władcy sudańscy nie przejawiali wielkiego zapału w szerzeniu islamu w swych państwach, co objawiło się w dość powierzchownym jego przyjęciu⁶⁰. Możemy jednak zauważyć, że sytuacja ta powoli zaczęła ulegać zmianie w wieku XV wraz z powolną islamizacją pośrednią owocującą także rozkwitem kultury muzułmańskiej. W dalszym okresie historii Sudanu Zachodniego państwa regionu osłabły i islam już bez przeszkód mógł się tam rozwijać i umacniać, czego świadkami jesteśmy także dzisiaj.

Summary

The goal of the article is to review the impact of Islam on the formation of the West Sudan countries, i.e. in the area south of the Sahara from the Atlantic Ocean to the Indian Ocean. In the article the following issues were taken into consideration: the state-building role of Islam, the impact of the merchants on the Islamization of West Sudan, the attitude of the rulers of West Sudan to Islam, the African beliefs at the moment of accepting Islam, and the changes after it was already accepted. The transformations of Islam in the area were also mentioned.

O autorze

Paweł Karol Gąsiorczyk, ur. 1981, doktorant w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego; zajmuje się historią krajów basenu Morza Śródziemnego.

⁶⁰ M. T y m o w s k i, *Państwa Afryki Czarnej*, s. 285.